RECENZE A ZPRÁVY

Výbor z díla Ludmily Uhlířové: O pravidelném, mnohotvárném a inspirativním promýšlení jazyka

Selected works of Ludmila Uhlířová:
On the regular, multifaceted and inspirational thinking about language

Iva NEBESKÁ
Božana NIŠEVA | Slovanský ústav AV ČR

UHLÍŘOVÁ, Ludmila (2020): *O pravidelnosti a mnohotvárnosti v jazykové komunikaci: Výbor z díla* [editoři Martin Beneš a Ondřej Dufek]. Praha: Akropolis, 423 s.

Jako poctu k významnému životnímu výročí PhDr. Ludmily Uhlířové, CSc., dr. h. c., vydalo nakladatelství Filip Tomáš – Akropolis v roce 2020 obsáhlý výbor z díla jubilantky *O pravidelnosti a mnohotvárnosti v jazykové komunikaci*. Jejím jediným, celoživotním pracovištěm byl Ústav pro jazyk český (původně ČSAV, dnes AV ČR), kde postupně pracovala ve třech odděleních dosti různého zaměření. Není tedy divu, že publikace vznikla právě tam, editory jsou pracovníci autorčina posledního působiště, oddělení jazykové kultury, Martin Beneš a Ondřej Dufek.

Obsáhlý svazek (423 s.) je rozdělen do několika částí: úvodní část zahrnuje Předmluvu, v níž editoři stručně charakterizují odbornou práci i osobnost L. Uhlířové, a laudatia od tří badatelů, kteří se zaměřují na různé aspekty odborného působení jubilantky. Jiří Kraus vzpomíná především na léta společně prožitá v oddělení matematické lingvistiky, na proměny v zaměření tohoto oddělení a na témata tehdy zkoumaná a osobní vzpomínky doprovází širším dobovým kontextem. Radek Čech pojal svůj text jako zhodnocení práce L. Uhlířové v oblasti kvantitativní lingvistiky a postavil ho – pro žánr laudatia neotřele – na frekvenčních údajích o publikacích jubilantky v pěti desetiletích. Milen Tomov ze sofijské jazykové poradny se zaměřil na L. Uhlířovou jako zkušenou bulharistku, připomíná i její přínos pro vědecké kontakty mezi českou a bulharskou lingvistikou. Těžištěm svazku je samozřejmě soubor textů jubilantky, publikaci uzavírá její bibliografie, jmenný a věcný rejstřík a další obvyklé náležitosti.

Výbor z díla zahrnuje jak práce bohemistické, tak slavistické, převažují články vědecké, jeden oddíl je věnován popularizaci. Výbor je rozčleněn v zásadě tematicky. To jistě nebylo snadné: L. Uhlířová je syntaktička, dlouhodobě zaměřená na funkci aktuálního členění při výstavbě věty a textu, a tato orientace se projevuje i v pracích slavistických a mnohých příspěvcích popularizačních a kvantitativnělingvistických. Je to zřejmé i ve všech bohemistických příspěvcích v prvním oddíle Gramatika – determinace a demonstrativa. Editoři sem zařadili články, které dokládají, že jubilantka má schopnost cíleně vyhledávat jazykové jevy při zběžném pohledu nenápadné, které se však ve funkci determinátorů významně podílejí na výstavbě textu. Projevuje se v nich autorčin hluboký vhled do širší problematiky i pečlivá práce s detaily. Na základě zpracování autentického jazykového materiálu např. zjistila zřetelné pravidelnosti ve slovosledném postavení determinátorů ve vztahu k rysu určenosti, resp. neurčenosti (*Ten nějaký // nějaký ten a případy podobné*).

V dalším článku tohoto oddílu jsou předmětem zkoumání referenční funkce samostatného lexému *tento*. Analýza materiálu ukázala, že ve výstavbě textu je nositelem několika typů odkazování. Funkcím lexému *tento* (ve spojení se substantivem) je věnována i studie *Zipf's notion of „economy" on the text level (A case study in Czech)* v oddílu Kvantitativní lingvistika (viz níže). Na základě statistické analýzy dospěla autorka k závažnému zjištění, že užití lexému *tento* ve spojení se substantivem lze interpretovat jako jeden z nositelů vyvažujících tendencí v jazyce. Zaujalo ji i téma odkazovacích funkcí zdvojené deixe, o které sama říká, že z frekvenčního hlediska jde o periferní jev (*O zdvojené (spřažené, anebo nespojité) deixi v češtině*).

Ve stati *Determinace a aktuální členění ve slovanských jazycích*, která první oddíl otevírá, jsou některé z již zmíněných jazykových fenoménů rozebírány z dalšího aspektu: se zřetelem k univerzálnosti a specifičnosti vývoje jednotlivých jazyků a k divergenčním a konvergenčním procesům a tendencím projevujícím se v jednotlivých slovanských jazykových systémech. Jak zdařile ukazuje stávající výbor z díla L. Uhlířové, je to způsob přemýšlení o jazyce charakteristický pro jubilantku – nespokojí se pouze s popisem konkrétních jevů, nýbrž je analyzuje pomocí široké škály metodologických přístupů kvantitativních a kvalitativních. V konkrétním případě analýza jazykových prostředků a mechanismů sloužících referenci, resp. rozmanitého inventáře signalizujícího příznak determinace/indeterminace u referenčně užitých nominálních frází, směruje ke stanovení pravděpodobně obecně slovanského příznakového typu aktuálního členění s důležitou stylistickou úlohou při výstavbě textu. V další stati (*Inovační procesy v slovanské nominální skupině: procesy determinační*), která by rovněž jako jiné studie v tomto bloku (viz blíže Předmluvu, s. 11) mohla být začleněna i do oddílu *Bulharština a slavistika* (k němu viz níže), jsou popsány postupné změny v oblasti determinace slovanské nominální fráze. Na pozadí dění v bulharštině, v níž se jako protějšek k členu určitému začíná prosazovat (gramatikalizovat) člen neurčitý[1] (tento status pozvolna nabývá lexikální determinátor *edin*), jsou vytyčeny inovační procesy týkající se distribuce lexikálních determinátorů v češtině. Konfrontační přístup k problematice, který L. Uhlířová volí, přináší řadu podstatných zjištění. Tak například na základě statistického šetření autorka určuje prominentní syntaktické pozice pro jednotlivé druhy determinátorů (*ten*, *tento*, *onen*; *jeden*, *některý*, *nějaký*, *jakýkoli/v* ad.) a zároveň ukazuje, že obecný jev komunikativní (textové, pragmatické) prominence syntaktických pozic lze v češtině „popsat v termínech kvantitativní preference" (s. 61), zatímco v bulharštině „na sebe bere – postupným vývojem – podobu gramatickou" (ibid.).

Pětice studií zahrnutá do druhého oddílu Bulharština a slavistika svědčí jak o důkladnosti a pečlivosti, se kterou byla koncepce výboru z díla L. Uhlířové vyhotovena, tak o tom, že se editorům podařilo citlivě uchopit hlavní témata a vědecké zájmy L. Uhlířové i jako bulharistky. Publikace, u nichž se dále pozastavíme, byly původně otištěny v prestižních českých, slovenských a bulharských slavistických časopisech. Pojednávají o otázkách, jimž se autorka soustavně věnovala i na poli bohemistickém. V první studii nazvané *Bulharské edin jako exponent neurčité reference (v porovnání s ruštinou a češtinou)* jsou sledovány procesy spjaté se změnou kategorie neurčenosti z kategorie lexikální na gramatickou v bulharštině, a to na základě porovnávání údajů z různých (maximálně časově vzdálených) bulharských překladů týchž ruských nebo českých originálů. Na sémantickou opozici neurčité reference (s exponentem *edin*) k nereferenční neurčenosti (vyjadřované nulovým exponentem) je nahlíženo mj. jako na důležitý pragmaticko-komunikativní

[1] V tom se L. Uhlířová shoduje se Stankovem (1984; 1987).

činitel a v kontextu projevů vývojové dynamičnosti v češtině a ruštině. Stať o podnětech a úskalích, které autorka shledává v přístupech a principech uplatněných při tvorbě tří bulharských pravopisných slovníků ze začátku nového tisíciletí (*Ke stavu pravopisné a výslovnostní kodifikace bulharštiny po roce 2000*), je nejen syntetickým přehledem tradice a současnosti bulharské pravopisné a výslovnostní kodifikace, ale též cenným příspěvkem k její teorii a praxi. Vliv analytismu v morfologickém systému bulharského jména na větší stabilizovanost bulharského slovosledu (v porovnání s ostatními slovanskými jazyky) je další z detailně popsaných jevů v tomto oddílu (viz stať *K typologické charakteristice bulharského slovosledu*). Inspirativní nejen pro syntaktiky je např. výklad o problému určování hranice mezi ustálenými dvojslovnými nominálními frázemi a kompozity, resp. o pravopisných problémech v kodifikaci i v úzu, které s touto typologicky podmíněnou slovoslednou zvláštností bulharštiny souvisejí. Oddíl uzavírá studie se širším slavistickým záběrem – *Vyjadřování určenosti v slovanské nominální skupině*. Středem pozornosti v ní jsou shody a rozdíly mezi slovanskými jazyky patrné v užívání anaforického determinátoru s významem ‚ten/tento/onen' v syntakticky závislé pozici. Podrobný nástin celkové situace představuje vhodnou bázi pro další konfrontační výzkumy.

Text *Jazyková situace a jazykové normy dnes: souvislosti a perspektivy* seznamuje čtenáře s českým zněním přednášky, kterou L. Uhlířová proslovila u příležitosti udělení čestného doktorátu Sofijskou univerzitou sv. Klimenta Ochridského. V ní jubilantka charakterizuje češtinu a bulharštinu jako jazyky zemí tranzitních, což je dáno jejich geografickou polohou, jako jazyky malých národů, ale zároveň i jako jazyky, v nichž se stopy historických událostí během uplynulých staletí dále vyvinuly – a vyvíjejí i v současné globalizační době – zcela osobitým, specifickým způsobem. Obdobně lze uvažovat i o stopě L. Uhlířové jako zahraniční bulharistky a slavistky – je populární a respektovaná nejen jako zasvěcená odbornice, ale též pro zcela neopakovatelný způsob, jakým v osobním kontaktu umí poskytnout radu a pomoc, projevit lidskost a laskavost. Její jméno často zaznělo mezi prvními, když na univerzitě v Sofii byla řeč o současné české bohemistice nebo o tom, na koho by se mohli studenti po příjezdu do Prahy obrátit. Vzácným příkladem kolegiality a vzájemné inspirace nehledě na „vzdálenost mezi Sofií a Prahou" (s. 105) je také dlouholetá spolupráce Ludmily Uhlířové se spiritus rectorem bulharské bohemistiky Jankem Băčvarovem (1942–2014).[2]

Slovosled a aktuální členění, jejich vzájemné sepětí, to je dlouhodobě nejvlastnější téma jubilantky, zde spatřujeme i její největší přínos lingvistické teorii. Vycházela ze základních prací Mathesiových a Danešových a postupem doby reflektovala i další koncepce, zvláště blízká jí byla teorie Jana Firbase a jeho školy. Toto téma také zevrubně zpracovala pro Mluvnici češtiny (MČ3). Ukázala, že je důležité nahlížet na aktuální členění z hlediska začlenění výpovědi do komunikačního procesu, na slovosled z hlediska lineárního uspořádání jazykových prvků, přičemž právě aktuální členění je v češtině hlavním slovosledným činitelem. Zejména ve svých bohemistických pracích prozkoumala variabilitu tohoto sepětí velmi důkladně.

Oddíl Slovosled zahrnuje celkem čtyři stati, tři bohemistické a jednu slavistickou. Článek *K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění* je příkladem jemné sémantické analýzy dvou typů příslovcí a jejich možného uplatnění ve výstavbě výpovědi. Příspěvek o postavení určitého slovesa ve větě (*Sloveso určité v aktuálním členění větném*) reflektuje v té době diskutovanou

[2] Viz např. Băčvarov et al. (2011, s. xxiii).

otázku hranice mezi tematickou a rematickou částí věty. L. Uhlířovou vždycky zajímalo klasické Mathesiovo téma – vztah mezi gramatickou stavbou věty a aktuálním členěním a sama se mu hodně věnovala. Do tohoto svazku je zařazen i článek dokládající, jak důležitou funkci má aktuální členění při formulaci souvětí s vedlejší větou vztažnou (*Vztažné věty v češtině: vztah mezi jejich syntaktickou strukturou a aktuálním členěním*).

V této souvislosti si pamětníci jistě vybaví, jak právem velmi kladně byla přijata její Knížka o slovosledu (Uhlířová, 1987),[3] ve které přístupnou formou a na konkrétních příkladech seznamuje čtenáře se základními poznatky o tom, jak nejen výběrem, ale také co nejvhodnějším uspořádáním slov přispět ke srozumitelnosti a působivosti textu, jakých úskalí se vyvarovat i jak řešit vybrané obtížné situace.

Aktuální členění jako jedna z jazykových univerzálií a skutečnost, že stejný typ komunikační perspektivy lze v různých jazycích vyjádřit rozdílnými výrazovými prostředky, což je z hlediska konfrontační lingvistiky textu pojímáno jako ekvivalence komunikativní neboli funkční, se stává východiskem i pro výzkum slovanských slovosledných izoglos (viz studii *Slovanské slovosledné izoglosy*). Výklad se mj. dotýká slovosledu klitik v slovanských jazycích – dalšího z témat, které dlouhodobě přitahuje autorčinu pozornost.[4]

V rámci dlouhodobého projektu ÚJČ ČSAV Kvantitativní charakteristiky současné češtiny (1971–1985) byla L. Uhlířová od počátku do konce klíčovou syntaktičkou. Na základě zpracování obsáhlého a po mnoho let pracně získávaného jazykového materiálu byla uveřejněna kolektivní monografie (Těšitelová et al., 1985), na níž se L. Uhlířová významně podílela. (Viz stať *Kvantitativní charakteristiky věty jednoduché*, který je též kapitolou této monografie). Kromě toho publikovala řadu článků, jejichž hodnota popisný ráz projektu značně převyšovala. I zde se uplatnila její schopnost vystihnout to podstatné, nespokojovala se s jednoduchými frekvenčními charakteristikami syntaktických jevů, důležitá pro ni vždy byla interpretace takto získaných dat, protože teprve ta může vypovídat o jazyce něco nového. Svědčí o tom i první dva texty zařazené do oddílu Kvantitativní lingvistika (i v nich – jakoby mimochodem – sledovala také téma slovosledu a aktuálního členění). Další tři texty jsou z pozdější doby a jsou dokladem jak proměny oboru, tak autorčiných možností. Není už svazována omezeními kolektivního projektu, navázala spolupráci se špičkami tehdejší kvantitativní lingvistiky, zejména L. Hřebíčkem a G. Altmannem. Současně se kvantitativní lingvistika posunula od popisu k teorii, k vědě o univerzálních kvantitativních vlastnostech přirozeného jazyka. V tomto kontextu našla L. Uhlířová své místo, odpovídající jejím kvalitám. O vysoké úrovni jejího přínosu svědčí publikace v prestižních časopisech Glottometrika a Journal of Quantitative Linguistics.

Oddíl Jazykové poradenství obsahuje tři příspěvky, které se nezabývají jednotlivostmi, ale představují jazykové poradenství jako koncepční práci. Současně jsou dokladem doby, kdy se provoz jazykové poradny postupně elektronizoval. Z dnešní perspektivy je zajímavé sledovat, jak se funkce elektronické komunikace proměnila: co bylo v době publikace těchto článků nové a zasloužilo

---

[3] Viz např. Danešova (1990, s. 74–79) recenze.

[4] Podle Bibliografie odborných prací Ludmily Uhlířové, jež je součástí recenzovaného díla, se autorka této problematice věnuje samostatně poprvé už koncem 80. let (viz Uhlířová, 1988). Detailní a syntetický popis z hlediska konfrontačního podává též její obsáhlá studie Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (Săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik) (Uhlířová, 2011a; 2011b; 2011c; 2012), údaje o níž však do Bibliografie zahrnuty nebyly.

si propagaci, nebo dokonce obhajobu, je dávno zcela běžné, dávno se vžil i výraz *e-mail* a jeho deriváty, některé technické jevy (např. diskety) naopak odvál čas. Autorka v přehledně strukturovaných článcích ukazuje, co všechno inteligentní využití výpočetní techniky v poradenské praxi umožňuje: studovat strukturu dotazů jazykové poradně a jejich jazykovou stylizaci, témata dotazů, sociolingvistické aspekty komunikace s tazateli, ale především budovat poradenskou databázi, která má dlouhodobé využití a může být stále doplňována.

S jazykovým poradenstvím souvisí i oddíl Popularizace, témata zařazených příspěvků často z poradenské praxe vycházejí. Přesto je dobře, že se editoři rozhodli pro oddíly dva. Oddíl popularizace je tematicky pestrý, zahrnuje kratší texty, vždy s konkrétním námětem. Vybrané články dokládají, že L. Uhlířová věnuje i drobné jednotlivosti velkou péči jak z hlediska odborného, tak vpravdě didaktickou formou výkladu. Přímo příkladným je z této perspektivy výklad o záludnostech slovosledu (*Před asi dvěma lety*) nebo článek *Galuska*, který může být vzorem maximálně informativního a přístupného výkladu, nemluvě o velkém úsilí bibliografickém, které musela autorka vynaložit.

Za více než půl století lingvistické práce napsala jubilantka také dlouhou řadu recenzí a zpráv (viz Bibliografie odborných prací Ludmily Uhlířové). Recenze jsou často dokladem doby, jen zřídka se k nim čtenáři vracejí pro jejich obecnější platnost. Jako příklad tohoto žánru zvolili editoři její fundovanou recenzi Příruční mluvnice češtiny (viz PMČ). L. Uhlířová v ní podrobně hodnotí novou mluvnici z hlediska koncepčního, odborného a zejména uživatelského.

Orientaci v textech zařazených do tohoto výboru usnadňují dva rejstříky, jmenný a věcný. K tomu je třeba poznamenat, že sestavování věcného rejstříku se patrně opíralo hlavně o formu termínů. Poučený čtenář bude jistě mít výhrady, že jako samostatná hesla jsou tu slova (slovní spojení), která autorka užívá proto, aby se formulačně neopakovala, např. vedle hesla *aktuální členění* najde heslo *aktuální členění větné*, vedle hesla *bezpříznaková (nedůrazová) intonace* je *bezpříznaková intonace*, zařazen je *tematický prvek* i *tematický element* apod.

Bibliografie v závěru svazku svědčí o tom, že dosavadní lingvistická produkce L. Uhlířové je velmi bohatá a různorodá. Výběr textů, který zvolili editoři, poskytuje dobrý obraz o lingvistické práci jubilantky. Editorům šlo o to ukázat právě tematickou různorodost, jak ostatně v Předmluvě sami uvádějí. Syntaktik by možná sestavil výběr trochu jinak. O tom, kolik neviditelné práce editoři odvedli, částečně vypovídá Ediční poznámka (s. 419–420). Týkala se zejména revize bibliografických údajů, sjednocení způsobu odkazování a dalších formálních a typografických úprav vybraných textů. Díky jejich detailní práci působí výbor jednotně, přestože texty byly původně uveřejněny v různých časopisech a sbornících v průběhu několika desetiletí.

Na závěr si položme otázku, jaký obraz L. Uhlířové publikace představuje. V popředí jejího odborného zájmu jsou dlouhodobě lexikální a gramatické prostředky podílející se na výstavbě věty a textu. V češtině, v bulharštině, případně v jiných slovanských jazycích. Opírá se o relevantní odbornou literaturu a zpravidla postupuje od důkladného studia jazykového materiálu k obecnějším závěrům. Když ji život zavál do oddělení jazykové kultury, uplatňovala stejně zodpovědný způsob práce i v jiné tematické oblasti. Přes pestrost odborných zájmů nikdy nepodléhala módním trendům, nemá potřebu vyjadřovat se ke všemu, je si vědoma toho, co jsou v lingvistice trvalé hodnoty, a dává jim přednost. Knížka, která se nám právě dostává do rukou, kromě pestrosti a mnohotvárnosti dokumentuje také hloubku a pronikavost autorčina způsobu promýšlení jazyka. Právě to činí z výboru z jejího díla jedinečný zdroj inspirace.

Po formální stránce je publikace pečlivě vypravena, souhrnně řečeno, celkově se povedla, radost může mít jak jubilantka, tak čtenáři.

LITERATURA

Băčvarov, Janko et al. (2011): *Kratăk češko-bălgarski rečnik na neknižovnata leksika: Malý česko--bulharský slovník nespisovné češtiny*. Sofija: ETO.

Daneš, František (1990): Knížka o pořádku slov v češtině a nejen o něm. *Naše řeč*, 73(2), s. 74–79.

MČ3: Daneš, František – Grepl, Miroslav – Hlavsa, Zdeněk (eds.) (1987): *Mluvnice češtiny: 3, Skladba*. Praha: Academia.

PMČ: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny* [vydání 1.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Stankov, Valentin (1984): Za kategorijata neopredelenost na imenata v bălgarskija ezik. *Bălgarski ezik*, 34(3), s. 195–205.

Stankov, Valentin (1987): Za semantičnija invariant na opredelitelnija člen v bălgarskija ezik. *Bălgarski ezik*, 37(1–2), s. 70–76.

Těšitelová, Marie et al. (1985): *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha: Academia.

Uhlířová, Ludmila (1987): *Knížka o slovosledu*. Praha: Academia.

Uhlířová, Ludmila (1988): Slovosledná dynamika tzv. stálých slovanských klitik. In: Jiří Nekvapil – Otakar Šoltys (eds.), *Funkční lingvistika a dialektika*: *Příspěvky z konference: 23.–25. 3. 1985 v Liblicích*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 380–395.

Uhlířová, Ludmila (2011a): Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (Săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik), část 1. *Săpostavitelno ezikoznanie*, 36(1), s. 5–17.

Uhlířová, Ludmila (2011b): Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (Săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik), část 2. *Săpostavitelno ezikoznanie*, 36(2), s. 20–31.

Uhlířová, Ludmila (2011c): Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (Săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik), část 3. *Săpostavitelno ezikoznanie*, 36(3), s. 5–16.

Uhlířová, Ludmila (2012): Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (Săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik), část 4. *Săpostavitelno ezikoznanie*, 37(1), s. 5–11.

Iva Nebeská
iva.nebeska@seznam.cz

Božana Niševa
Slovanský ústav AV ČR
Valentinská 91/1, 116 46 Praha 1
niseva@slu.cas.cz